

МІСЦЕ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В ЦІЛІСНІЙ СИСТЕМІ ВИХОВАННЯ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

УДК 371.3 : 37.018 (477)

С. О. Рабійчук

Зміни соціального порядку в суспільстві призвели до серйозних трансформацій у життєдіяльності соціальних інститутів та суспільних структур. У сформованій ситуації є важливим як аспект змістовних змін, які відбуваються в соціумі, так і факт руйнування старих основ. Ці процеси не можуть відбуватись безболісно, не торкаючись сутнісних та глибинних елементів людської природи і соціального устрою. Значна зміна укоріненого ладу, спроби пошуку себе в середовищі, що змінюється – завдання, яке вирішити не всім під силу.

Підвищений інтерес науковців до проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій – це результат більш поглибленого розуміння природи людського пізнання. Аналіз закономірностей пізнання надає можливість розкрити ціннісний компонент не лише у сферах суспільного життя і культури, але й у пізнавальних структурах та світосприйнятті особистості.

Мета статті полягає в обґрунтуванні місця ціннісних орієнтацій у цілісній системі виховання сучасних старшокласників.

Визначальною рисою сучасної реальності є постійні зміни і перетворення нашого сьогодення. Ці трансформації стосуються широкого впровадження в наше життя новітніх технологій, що ставлять перед людством нові завдання та проблеми. На тлі цих змін відбувається і переоцінка ціннісної парадигми людського буття.

Така ситуація викликає занепокоєння, оскільки цінності та ціннісні орієнтації є тією ланкою, яка забезпечує стійкість як особистості, так і суспільства. Слід підкреслити, що ціннісна проблематика хвилює людину відтоді, як вона усвідомила свою відокремленість від навколишнього світу.

На жаль, сучасний етап розвитку українського суспільств пов'язано з докорінними змінами в соціальному, економічному та культурному житті і супроводжується аномією – руйнацією ціннісно-нормативної системи як спільної основи соціальної інтеграції.

Проблема формування та дотримання людських цінностей і ціннісних орієнтацій є однією з найбільш важливих та найбільш актуальних, з древніх часів, коли філософи і мислителі вперше запропонували їх визначення, та до сьогодення часу.

Цінності ототожнюються з духовно-культурними стандартами і, таким чином, зумовлюють певний стиль поведінки. Цінності сформувалися в історії людського існування як монументальні опори духовності, які слугують ключовим орієнтиром у виборі життєвих стратегій.

Зміст цінностей є споконвічною площиною існування суспільства та кожної окремої людини. Поняття “цінність” сягає своїм корінням в античні часи. Саме тоді вперше давньогрецьким філософом Сократом було сформульовано питання “Що є благо?”, яке і стало фундаментальною основою загального розуміння та визначення цінностей.

Ціннісну проблематику широко подано і проаналізовано у науковій літературі: від дослідження сутності понять “цінність” та “ціннісні орієнтації” В. Болгаріною, Б. Братусем, М. Вебером, А. Здравомисловим, Г. Ділігенським, Д. Леонтьєвим, В. Радумом, В. Ядовим та іншими й аналізу динаміки ціннісних орієнтацій І. Коном до сучасних досліджень структури ціннісних орієнтацій, здійснених А. Бітуєвою, О. Вишневським, А. Іващенко, Н. Фроловою та ін.

Усі цінності, що створені свідомістю людини, є відносними. Проблема полягає в тому, що свідомістю вони приймаються як абсолютні, і це одна з властивостей людського мислення. Як зауважує Ф. Ніцше, “усе, що має цінність у нинішньому світі, має її не саме по собі, не по своїй природі, у природі немає ніяких цінностей, а завдяки тому, що йому один раз надали цінність, подарували її, і цими дарувальниками були ми!” [3, с. 638].

Досліджуючи ціннісні орієнтації та їх місце в житті особистості, філософи Г. Ділігенський і М. Каган наголошують, що вони найкраще знаходять вияв у різноманітних формах та рівнях особистості (взаємодії духовного і соціального, чіткому розумінні особистих вчинків, свого місця в системі суспільних відносин).

За визначенням І. Кона, ціннісні орієнтації набувають особистих та соціальних властивостей і формуються під впливом суспільного виховання. Сформовані ціннісні орієнтації мають соціально-індивідуальний характер, оскільки акумулюють важливий, окремий та винятковий досвід будь-якого учасника суспільних зв'язків.

В екзистенціальній психології В. Франклом розроблено концепцію особистості, згідно з якою людина в житті керується прагненням будь-що реалізувати сутність життя. Відповідно до концепції існує три види цінностей, що наповнюють життя людини змістом:

- творчі цінності, які втілюються в творчих вчинках і праці;
- чуттєві цінності, що знаходять втілення у повазі до природи, мистецтва, любові;
- цінності зв'язків, які виявляються у ставленні людини до власної долі, різноманітних життєвих обставин, стосунків між людьми [6, с. 178].

Найбільш важливими В. Франкл вважав цінності зв'язків, обґрунтовуючи свою думку таким чином: “людське існування по своїй суті ніколи не може бути безглуздом”, тобто зв'язки людини та її стосунки з оточенням обов'язково мають певне значення.

Усталені, глибоко усвідомлені ціннісні орієнтації вчиняють регулюючий, мотивуючий вплив на особистість навіть тоді, коли за певних причин нею не досягнуто життєвих цілей. У цій ситуації ціннісні орієнтації мотивують особистість шукати можливості і засоби досягнення цих цілей. Малорозвинені, несталі, суперечливі ціннісні орієнтації є причиною непослідовності в поведінці індивіда, ознакою його інфантильності, невизначеності сенсу існування, протиріччя інтересів, нестійкості взірців.

На думку Н. Наумової, ціннісні орієнтації є механізмом цілепокладання, оскільки вони орієнтують людину серед об'єктів природно-соціального світу, створюючи організовану, осмислену та таку, що має для людини значення, картину світу. Ціннісні орієнтації дають підставу для вибору з наявних альтернатив цілей і засобів, розкриваючи “межі дії”, тобто не лише налагоджують, але й спрямовують ці дії.

Аналізуючи соціальні ціннісні орієнтації під час досягнення істинної мети у діяльності, американські дослідники Т. Шуйт і М. Вугт вирізняють такі їх типи: просоціальна, індивідуалістична та конкурентна. Просоціальна ціннісна орієнтація трактується ними як така, яка базується на прагненні особистості до досягнення оптимальних власних і спільних результатів діяльності, а також на прагненні максимально наблизити свій результат до результату іншої людини. Індивідуалістична ціннісна орієнтація полягає у прагненні досягнути найкращого результату діяльності лише для себе, що супроводжується абсолютною апатією до результатів іншої людини. Конкурентна ціннісна орієнтація характеризується прагненням максимально підсилити різницю між власним результатом і результатом іншої людини на свою користь.

Вчинки людей впливають на суспільне життя, покращують або підривають засади існуючого ладу, прискорюють або гальмують суспільний прогрес, оскільки мають певну моральну природу. Ціннісні тлумачення людської діяльності мають визначений історичний характер та обумовлені суспільним життям.

Серед зарубіжних психологів ціннісні орієнтації детально досліджено Е. Шпрангером, який вважав, що ціннісні орієнтації є “формою пізнання світу”. Ученим розроблено структурну класифікацію ціннісних напрямків (типи людського пізнання світу): теоретична людина (визначається усталеним і великим бажанням пізнати навколишній світ та реальність); економічна людина (з'ясовує користь для себе і в значних масштабах для суспільства); естетична людина (вбачає стійку сутність у всезагальній злагодженості явищ, форм,

відносин, стилю тощо); соціальна людина (тяжіє до всезагальної гармонії, любові, життя заради іншої людини); політично ініціативна людина (центральною цінністю для неї є влада); релігійна людина (вбачає провідну цінність у пошуку сенсу життя) [7].

Дослідження цінностей у вітчизняній психології відбувається в межах загальних психологічних вчень та трактується в якості фундаментальної основи життя людини. У межах психологічного трактування поняття “цінність” психологи виокремлюють такі важливі спільні домінанти:

- цінності існують як соціальний взірець, який створений свідомістю людей та при цьому містить загальнолюдські і конкретно-історичні цінності;

- цінністю можуть бути як матеріально-духовні та культурні надбання людства, так і конкретні вчинки людей;

- суспільні цінності включаються в складову структури особистості у вигляді особистісних цінностей, мотивуючи таким чином поведінку;

- система особистісних цінностей об’єднує духовну культуру суспільства й особистості, соціальне та особистісне буття;

- свідомі особистісні цінності віддзеркалюються у формі ціннісних орієнтацій і виявляються в ідеалах, інтересах, переконаннях із метою регулювання поведінки людей у соціумі [5, с. 442].

Гуманістична психологія наголошує на існуванні в особистості певного ступеня свободи від навколишнього світу. Забезпечується це наявністю ціннісно-змістовних орієнтацій. Наприклад, К. Роджерс розвиває ідею про те, що за допомогою визначених ідей, змістів, цінностей людина в змозі розкрити саму себе та будувати власні стратегії розвитку і самовдосконалення.

Ціннісні орієнтації, поєднуючись з потребами, інтересами, життєвими цілями, установками, формують цілісну структуру особистісних якостей, серед яких, на думку А. Здравомислова, ціннісні орієнтації особистості постають “віссю свідомості”. Усі інші складові цієї структури перебувають у залежності від неї.

Ю. Горбенко у структурі ціннісних орієнтацій виокремлює свідомий та підсвідомий компоненти:

– свідомий компонент передбачає когнітивний характер, який є наслідком розуміння важливості цінностей для життя людини, результат упровадження ціннісної орієнтації виявляється у стійких переконаннях;

– підсвідомий компонент ціннісної орієнтації виявляється в значенні для людини пріоритетної цінності, яка впливає на діяльність і є несумісною з особистісними установками, зміна цінностей відбувається на підсвідомому рівні [2, с. 52].

Система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, адже вона надає можливість співвіднести індивідуальні потреби та мотиви з усвідомленими і прийнятими особистістю цінностями та нормами суспільства. В. Алексєєва вважає, що ціннісні орієнтації є формою включення соціальних цінностей у механізм функціонування і поведіння особистості – це основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей, стимули та мотиви практичної поведінки людей.

Варто зазначити, що система ціннісних орієнтацій особистості як вище регулятивне утворення визначає форми й умови реалізації мотивів людини. А. Донцов зазначає, що ціннісні орієнтації повертають і коригують процес цілепокладання людини.

Система соціальних цінностей особистості спрямовує її від сьогодення до майбутнього. Проектуючи власне майбутнє, формулюючи свою мету, суть життя, засоби їх досягнення, людина виходить, насамперед, із реальної ієрархії цінностей, обираючи ті з них, які максимально відповідають меті, інтересам та потребам. Обрані цінності стають основними і визначають її мотиви діяльності та ціннісні орієнтації.

Теоретичний аналіз засад проблеми ціннісних орієнтацій, їх природи і змісту став основою для обґрунтування П. Ігнатенком психологічної структури ціннісних орієнтацій. Умовно вона зображується як: потреби – настанови – інтереси – мотиви – цілі – ідеали – свідомість – переконання – вибір – цінності.

Взаємодія цих психологічних елементів та соціальних умов, в яких відбувається діяльність людини, на думку вченого, утворює соціально-психологічний механізм ціннісних орієнтацій особистості.

Досліджуючи структуру ціннісних орієнтацій особистості, І. Бех підкреслює, що необхідно виходити з принципу єднання їх динамічного і змістовного напрямків. Змістовний напрямок особистісних цінностей свідчить про відстоювання позиції, яка передбачає науково-обґрунтовану впевненість у людському розумі, людській свідомості. Структура людських цінностей формується на основі свідомого, осмисленого відображення людської реальності. Перспективним є підхід, згідно з яким в основу структури цінностей покладаються генетично пізні утворення, які в генетичному плані є “вторинними”, а у структурному – “первинними”. Тому одним із чинників формування особистісних цінностей є свідомо інтелектуальна робота людини щодо ґрунтового та широкого відображення дійсності [1, с. 34].

У своєму дослідженні О. Сухомлинська підкреслює, що “проблема цінностей, ідеалів сьогодні висунута на передній край гуманітарних і соціальних наук, теорії та практики виховання”.

Що стосується об’єктів, на які спрямовані ціннісні орієнтації, О. Норов подає таку класифікацію. За спрямованістю вони поділяються на: конкретну людину; групу людей; певний тип людей; людину як таку. Перші два напрямки, О. Норов відносить до сфери конкретного, третій і четвертий – абстрактно-реального. “Онтологічно спочатку формується ставлення до конкретних людей, а потім на цьому ґрунті утверджується ставлення людини в принципі: конкретна людина – конкретна група людей – тип людей – людина як така. При цьому, що є суттєвим, остання ланка присутня в усіх попередніх, є найвищою виховною метою” [4, с. 26]. Отже, формування ціннісних орієнтацій відбувається від конкретного до абстрактного.

До основних механізмів становлення ціннісних орієнтацій особистості слід віднести: соціальні (реалізуються через матеріальне втілення суспільної системи цінностей); психологічні (здійснюються завдяки взаємодії соціально-

психологічних компонентів особистості, таких як інтереси, мотиви, цілі, у процесі утворення та формування її ціннісних орієнтацій) і педагогічні (функціонують у вигляді взаємодоповнюючого поєднання навчання, виховання та діяльності особистістю).

Ціннісні орієнтації виконують низку функцій. Наприклад А. Бітуєва виокремлює сенсоутворюючу і регуляційну. Реалізація регуляційної функції передбачає формування цілісної мотиваційної структури, що включає актуальне переживання на порівняно високому рівні значущості: оптимальний або небажаний рівень життєдіяльності та належних позитивних чи негативних уявлень; мобілізація функціонального потенціалу і готовність до неминучих витрат (часових, функціональних, матеріальних).

У різних суспільствах люди по-різному сприймають розповсюджені й усталені цінності, а тому часто формують власні цінності, які можуть існувати у вигляді оптимальних (утворюють незлагодженість між свідомістю і практичною діяльністю) та простих (такі, що не виходять за межі життєвих уявлень і мають не досить стійкий характер). Для певних категорій людей діючі у суспільстві цінності можуть бути взагалі незрозумілими, недоступними або поставати як формалістичні. У цьому випадку ціннісні орієнтації для особистості можуть бути недостатньо усвідомленими.

У свідомості і внутрішній структурі особистості ціннісним орієнтаціям відведено домінуючу роль. Ціннісні орієнтації як елемент особистісної структури характеризуються здійсненням відповідних потреб та інтересів, керують поведінкою людини і становлять основу її існування, життя. Набуті та засвоєні ціннісні орієнтації виступають в ролі активного аспекту особистісної креативної мотивації.

Ми схиляємося до думки, що основу суспільних відносин становить, перш за все, єдина змістовно об'єднана ціннісна система суспільства, яка віддзеркалює закономірні зв'язки і події. Суспільна діяльність формує в індивіда ціннісні орієнтації, що переходять в установки, проявляючись в цілковитому розумінні суспільних процесів, власне поведінки окремого

індивіда та поведінки всіх інших учасників соціальної дійсності. Саме ці окреслені чинники, а також внутрішні принципи й є об'єктивними регуляторами поведінки.

Ціннісні орієнтації може бути спрямовано як на істинні цінності, так і на хибні, інколи навіть на негативні. Морально-духовна сутність особистості значною мірою залежить від формування стійких орієнтацій на загальноцивілізаційні цінності та ідеали.

У періоди соціальних негараздів, що зумовлюють зміни суспільно-політичного ладу, усе частіше знецінюються усталені ціннісні орієнтації. У свою чергу, нові реалії дедалі важче приймаються і не піддаються об'єктивній оцінці за ціннісною шкалою, яка була сформована в попередні часи. Для зрозумілої оцінки соціального, філософського й етичного змісту цієї проблеми є необхідним аналіз усіх без виключення суспільних процесів і життєдіяльності особистості, що визначено її ціннісними орієнтирами.

Усталена соціальна система цінностей має широкий вплив на культуру, філософію, мистецтво, літературу тощо, позначається на навчально-виховному процесі, фіксується у суспільній моральній свідомості, морально-етичних кодексах, світосприйнятті тощо.

Систему цінностей можна розцінювати, як систему культури, морально-духовної свідомості, переконань, якими проявляється духовний світ кожної особистості. Суттю духовної особистості, передусім, постає морально-суверенне начало, ціннісні орієнтації якої опираються на моральні цінності, що мають загальноцивілізаційний характер.

Як провідні мотиви діяльності ціннісні орієнтації особистості надають можливість характеризувати крізь призму індивідуального сприйняття найхарактерніші риси сучасності, вивчати та тлумачити здатність людини відповідати розвитку суспільства – чи виявляє вона творчі здібності, чи є активною або пасивною.

Отже, формування в української молоді загальнолюдських цінностей і ціннісних орієнтацій набуває в українському суспільстві особливої значущості,

що викликано сукупністю чинників, провідними з яких, на нашу думку, є: зовнішні, пов'язані з процесами глобалізації й інтеграції, та внутрішні: суспільно-демократичні, пов'язані з розвитком України як незалежної демократичної держави, і соціально-економічні, зумовлені соціальними та економічними змінами, що спричинили певні труднощі і суперечності щодо трактування та розуміння значною частиною молодих людей загальноцивілізаційних вартостей в їхньому житті.

Список використаної літератури

1. Бех, І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124–129.
2. Горбенко, Ю. Л. Особливості становлення ціннісних орієнтацій у процесі професійної підготовки військовослужбовців : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Горбенко Юрій Леонідович. – К., 2006. – 206 с.
3. Ницше, Ф. Сочинения / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1999. □ Т. 1. – 568 с.
4. Норов, О. Гуманістичні ціннісні орієнтації / О. Норов // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 25–27.
5. Психология : словарь / сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Франкл, В. Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева ; [пер. с англ. и нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
7. Шпрангер, Э. Два вида психологии / Э. Шпрангер. – М., 1992. – 364 с.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Поліщук Ю. Й.